

Науковий вісник Чернівецького
університету імені Юрія Федьковича:
Історія. № 2. 2025. С. 64–72.

History Journal of Yuriy Fedkovych
Chernivtsi National University.

№ 2. 2025. Рр. 64–72.

DOI <https://doi.org/10.31861/hj2025.62.64-72>
hj.chnu.edu.ua

УДК [94:2]: 373.091.32(477.81/.82)«1921/1939»

© Валентина Добровичинська* (Рівне),
© Олег Ленартович** (Луцьк)

УРОКИ РЕЛІГІЇ У ШКІЛЬНИЦТВІ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА (1921–1939): ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

У дослідженні висвітлено історичний досвід впровадження релігійних знань у світському шкільництві Волинського воєводства. Проаналізовано формування теїстичного світогляду учнів й обґрунтовано державне законодавство, що регулювало релігійну політику в шкільництві та професійну підготовку вчителів релігії православного, римо-католицького, протестантського та юдейського віровчення. З'ясовано особливості впровадження релігійних знань у шкільництві різних національних спільнот залежно від конфесійної приналежності. Акцент зроблено на дидактичне забезпечення уроків релігії для учнів православного віросповідання з огляду на їх домінування у шкільництві регіону.

Ключові слова: Друга Річ Посполита, Волинське воєводство, польське законодавство, шкільництво, вчитель, урок, релігійна освіта, національні меншини.

Valentyna Dobrochynska (Rivne),
Oleh Lenartovych (Lutsk)

RELIGION LESSONS IN THE SCHOOLS OF THE VOLYN VOIVODESHIP (1921–1939): LEGISLATIVE FRAMEWORK AND ORGANIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract. The study is devoted to the problem of shaping the religious worldview of students in the schools of the Volyn Voivodeship. Unlike Western European countries with a secular school system, where religion classes were optional or absent altogether, the Constitution of Poland of 17 March 1921 included a provision introducing mandatory study of religion for students under the age of 18. The state's fundamental law proclaimed religious tolerance: citizens were guaranteed freedom of religion, and national minorities were granted the right to establish, at their own expense, religious associations and schools with instruction in their native language and the practice of their faith. In the educational process of the Volyn Voivodeship, curricula for all types of schools—primary, secondary, and vocational—included designated hours allocated for religion study («Law of God» lessons), depending on the students' denomination, and conducted by priests of various confessions.

The introduction of a wide range of sources into scholarly circulation — two Constitutions of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth, government decrees, school legislation, textbooks on the Law of God and methodologies for its instruction, periodicals, memoirs, as well as the achievements of Ukrainian and foreign historiography made it possible to analyze the organization of the educational process, the features of religion lessons in schools of various national communities, and to clarify the principles of religious pedagogy and the requirements for the professional training of teachers of religion of the Orthodox, Roman Catholic, Protestant, and Jewish faiths.

The study examines the specifics of implementing religious education in the schools of different national minorities, with special attention given to the didactic support of religion lessons for Orthodox students, who constituted the majority. It has

* к.і.н., доцент кафедри історії та методики навчання Рівненського державного гуманітарного університету.

PhD in History, Associate Professor, Department of History and Teaching Methodology, Rivne State Humanitarian University.

orcid.org/0000-0002-6625-5108

e-mail: dobrochynskav@gmail.com

** д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Doctor of History, Professor, Head of the Department of History of Ukraine and Archaeology, Lesya Ukrainka Volyn National University.

orcid.org/0000-0003-2761-3803

e-mail: oleg.lenartovich@gmail.com

been determined that the supervision of religious instruction in schools was carried out by both state educational institutions and church authorities. It is argued that under the assimilation policies of the Polish Catholic state, religion lessons contributed to preserving the national identity of the various folks inhabiting the Volyn Voivodeship.

Keywords: *Second Polish-Lithuanian Commonwealth, Volyn Voivodeship, Polish legislation, schooling, teacher, lesson, religious education, national minorities.*

Постановка наукової проблеми та її значення. Зі здобуттям незалежності в 1918 р. Друга Річ Посполита взяла курс на демократичну розбудову держави, а Конституції 1921 р. та 1935 р. гарантували широкі права для національних меншин, у тому числі й свободу віросповідання. На відміну від США і західноєвропейських країн зі світським характером шкільництва — Франції, Великої Британії, Італії, Швейцарії, Португалії, Німеччини, де уроки релігії були не обов'язкові або взагалі відсутні, та радянської України, де запровадили атеїзм, у Польщі формування релігійної освіченості школярів було складовою частиною освітньої моделі міжвоєнного періоду¹. Водночас, згідно з основними ідеями освітнього процесу, вчитель мав бути релігійною людиною з високими духовно-моральними цінностями². Програми для всіх типів шкіл уміщували спеціальні години для вивчення релігії — «Закону Божого» задля формування релігійного світогляду та катехизації учнів, залежно від їхнього віросповідання.

Волинське воєводство відзначалося поліконфесійністю, адже тут мешкали різні національності, які здебільшого тяжіли до своїх історично традиційних віросповідань, попри певні статистичні коливання серед прихильників християнства. Згідно з офіційними відомостями першого перепису населення 1921 р., головними критеріями якого були віровизнання і національність, тут налічувалося 1439,9 тис. населення, із них українців — 983,6 тис., поляків — 240,9 тис., євреїв — 151,7 тис., чехів — 25,4 тис., німців — 25,0 тис., росіян — 9,4 тис., білорусів — 1,1 тис. і 0,7 тис. — інші національності. Серед волинського населення найбільше вірян сповідували православ'я — 1066,8 тис., римо-католицизм — 166,5 тис., юдаїзм — 164,7 тис., протестантизм — 39,0 тис., найменше ж зафіксовано прихильників греко-католицької віри — 0,6 тис. Поміж православних християн (1066,8 тис.) українців було 975,5 тис., поляків — 62,2 тис., чехів — 18,3 тис., росіян — 9,2 тис., білорусів — 1,1 тис. та 0,2 тис. становили представники інших національностей. Другий перепис 1931 р. засвідчив кількісний приріст усіх національностей, також майже вдвічі збільшилася кількість прихильників римо-католицизму — 327,9 тис. осіб³, що є підтвердженням асиміляційної політики Польщі.

Аналіз останніх досліджень. Стан вивчення проблеми релігійної освіти у шкільництві Волинського воєводства відзначається відсутністю комплексного аналізу, попри те що студії освіти як важливого сегмента культурного життя регіону представлені в багатьох дослідженнях сучасних істориків і характеризуються тематичною різноманітністю. Формування теїстичного світогляду дітей православного віросповідання і духовні практики у школах міжвоєнного періоду проаналізували науковці В. Доброчинська та О. Ленартович⁴. Зважаючи на полікультурність Волинського регіону, на окрему увагу заслуговує релігійна освіта у світських школах, що базувалася на принципах свободи віросповідання й послуговувалась релігійними традиціями різних національностей. Задля реконструкції досліджуваної проблеми інформативними виявилися праці М. Костюка⁵, Ю. Крамаря⁶, С. Шульги⁷, Я. Кейсіка⁸, у яких проаналізовано шкільництво національних меншин — євреїв, чехів, німців. Цікаві сюжети з діяльності релігійних громад Луцька висвітлено в монографії А. Шваба та Г. Малеончук⁹. Роль та значення української духовної інтелігенції у розвитку релігійної освіти й збереженні національної ідентичності обґрунтувала І. Скакальська¹⁰.

Наші уявлення щодо релігійної толерантності в шкільництві Волинського воєводства істотно доповнюють спогади тогочасних учнів і вчителів, уміщені у працях В. Данілічевої¹¹, М. Гуцуляка¹² та Х. Мусман¹³. Отож окреслений історіографічний аналіз засвідчив наявність окремих розвідок щодо православної освіти й духовних практик у волинському шкільництві міжвоєнної доби, а також дотичних праць.

Метою статті є проведення комплексного дослідження упровадження й особливостей релігійної освіти у світських школах Волинського воєводства та висвітлення державного законодавства, яке регулювало освітній процес і вимоги до професійної кваліфікації вчителів навчальних релігійних предметів — «Закону Божого» й «Мойсеевої релігії».

Виклад основного матеріалу. Національна система освіти Другої Речі Посполитої формувалася з перших днів її державності. Освітній з'їзд у Варшаві 1919 р. підтримав демократичний характер освіти, водночас привернувши увагу до релігійного виховання учнів й запровадивши уроки релігії у шкільництві. Втім, напередодні 1921 р. в Польщі поширився громадський рух проти введення уроків

релігії й державної підтримки фінансування таких шкіл. Активісти гостро критикували релігійний характер освіти, бо, на їхнє переконання, це суперечило формуванню наукового світогляду молоді¹⁴.

Польське суспільство такі ідеї не підтримало, і в ухваленому основному законі держави — Конституції від 17 березня 1921 р. — у 110-й і 111-й статтях було задекларовано релігійну толерантність: громадянам гарантували свободу віросповідання, а національним меншинам — створення власним коштом релігійних товариств та шкіл із рідною мовою навчання і сповідання своєї релігії. У 120-й статті визначено обов'язкове вивчення релігії учнями до 18 років, тоді як нагляд за дотриманням цього положення належав до компетенції власного конфесійного осередку й державного шкільного керівництва¹⁵.

У другій половині 1920-х рр. у Волинському воєводстві працювало 1144 школи, з них 390 утравістичних, 750 польських і лише чотири школи з українською мовою навчання¹⁶, де навчалися діти різних національностей і віросповідань. Уроки релігії — «Закон Божий» у школі проводили вчителі (законовчителі) різних релігійних конфесій залежно від віросповідання учнів. Наприклад, у приватній фаховій (професійній) кравецько-білизнярській школі в Сарнах, якою опікувалося товариство «Союз громадської праці жінок», у 1937/38 н.р. керівництво закладу уклало трудовий контракт із викладачами релігії — римо-католицької, православної та юдаїзму¹⁷. За спогадами Н. Пінчук, колишньої учениці Рівненської семикласної польської державної початкової школи ім. М. Коперника, а згодом — польської торговельної гімназії, усі вчителі були поляками, крім законовчителя. «Закону Божого» її навчав настоятель Рівненського Свято-Воскресенського собору Яковлев (росіянин, колишній офіцер царської армії)¹⁸. Учитель Рівненської української приватної гімназії М. Гуцуляк згадував про працю священника Іполита Ярмолевича одночасно у двох гімназіях — приватній українській і державній польській¹⁹. Через невелику кількість греко-католиків у Волинському воєводстві відповідно кількість учнів у школах була недостатньою для проведення уроків релігії вчителем греко-католицького віровчення. Зокрема, у Рівненській українській приватній гімназії учениці греко-католицького віросповідання²⁰ Марія і Наталія Ішук (дочки вчительки Н. Шульгиної-Ішук, чоловік якої Р. Ішук був родом з Галичини) вивчали православ'я, зважаючи на спільні риси обох конфесій, а священник Є. Барщевський «...вміло пояснював зміст і релігійність обох Церков і при цьому їхню однаковість». Як пізніше згадувала їхня мама, яка сповідувала православ'я: «Це впливало позитивно на релігійні й патріотичні почуття»²¹.

Втім, доходило й до релігійних конфліктів у шкільництві. Гучного резонансу на теренах воєводства набула позивна заява проти керівника школи с. Яблонне Костопільського повіту Олександра Якимчука, якого звинуватили у поданні неправдивої інформації щодо чотирьох учнів, котрим у шкільній документації у графі віровизнання «православ'я» змінили на «греко-католик». Рівненський окружний суд ухвалив вирок директору школи — 6 місяців ув'язнення, але згодом амнітував²². Отож, православні українці у судах захищали своє конституційне право на свободу віросповідання, але наприкінці 1930-х рр. полонізаційний тиск ставав дедалі відчутнішим.

У 1920-х рр. у Польщі розпочався процес дерусифікації Православної церкви, а згодом національно-церковний рух поширився й на освіту. За поданням владики (від 1923 р. — митрополита) Діонісія (Валединського) у 1922-му та 1924 рр. Священний Синод Православної церкви в Польщі підтримав упровадження української мови в церкві та освітніх закладах. Кременецька духовна семінарія об'єднала духовну еліту Волині — В. Біднова, М. Кобрина, Ф. Кульчинського та інших діячів, котрі сприяли українізації церкви — виданню українською мовою богослужбових текстів і церковної періодики, а також виховали нове покоління священників з українським світоглядом²³. Нова Конституція у 115-й статті встановлювала становище церков національних меншин, згідно з якою православні громадяни Польщі керувалися власними законами після отримання синодально-канонічного томоса від Константинопольського патріарха й проголошення автокефалії Православної церкви в Польщі 17 вересня 1925 року. Це зумовило виокремлення Польської автокефальної православної церкви з лона Московської патріархії і розірвання з нею зв'язку²⁴.

5–6 червня 1927 р. у Луцьку відбувся Український православний церковний з'їзд, який сприяв церковно-релігійному відродженню. Тут обговорювали питання поширення шкільної релігійної освіти, українізації викладання релігії у школі й оголосили конкурс на складання україномовних підручників із релігії²⁵. Головною проблемою навчання православної релігії у Волинському воєводстві була нестача підручників, відсутність візуальних джерел із вивчення біблійної історії і географії (мапи Палестини), релігійних обрядів (хрещення, шлюбу, похорону, причастя, сповіді, хресних ходів), що значно ускладнювало роботу вчителя²⁶. Православні учні семикласних початкових шкіл навчалися за підручником «Закону Божого»²⁷, який перевидавався у Варшаві. Його основу склали загальні відомості про християнську віру і зміст священних для християн книг — Старого та Нового Заповіту.

Дидактичний матеріал згруповано у трьох розділах — «Про Віру» (обґрунтовано символ Віри, значення семи святих таїнств — хрещення, миропомазання, єхаристії (причастя), покаяння (сповіді), шлюбу, елеопомазання, священства, «Про Надію» (розуміння про молитву), «Про Любов» (до Бога та ближнього). Ґрунтовний аналіз десяти заповідей Закону Божого був зорієнтований на прищеплення релігійно-духовних цінностей, бо, як зазначено насамкінець у підручнику, для того, щоб знання про віру не були даремними, їх потрібно застосовувати на практиці в повсякденному житті. Релігійні практики — це участь у церковному богослужінні, дитячі церковні хори, народні релігійні традиції, звичаї, об'єднані з різними церковними святами, дитячі вистави релігійно-морального характеру, бесіди, влаштування дитячих свят і паломництва до місцевих святинь.

В організації освітнього процесу в шкільництві польська влада привертала увагу до кадрового потенціалу вчителів, їхньої професійної освіти й педагогічної майстерності. Міністерство релігійних віровизнань і народної освіти спільно з релігійною владою узгодили перелік вимог щодо професійної кваліфікації учителів релігії (законовчителів) державних і приватних шкіл²⁸. Навчати учнів православ'я у закладах середньої освіти та вчительських семінаріях могли особи зі ступенем магістра православної теології Варшавського університету або закордонних закладів освіти (після нострифікації диплома й складання іспиту з польської мови). Втім через відсутність дипломованих богословів цю прогалину заповнювали законовчителями, котрі підтверджували свій фах (не)завершеним навчанням у духовній семінарії або академії російської імперії; отримали досвід щонайменше дворічної катехитичної практики у Польщі; склали іспит з основ православного віровчення й отримали дозвіл державного шкільного осередку та підтвердження духовної інституції щодо придатності до педагогічної праці²⁹. Тож Волинська православна єпархія спільно з кураторіумом Волинського шкільного округу були основними інституціями — духовною і світською, котрі відповідали за організацію навчання релігії у школах воєводства.

Православну богословську освіту в міжвоєнний період, окрім Варшавського університету (1925 р. тут відкрили відділ православного богослов'я), здобували в середніх духовних навчальних закладах — Кременецькій і Віленській православних семінаріях, які з другої половини 1930-х рр. перебували в стані ліквідації. Місцеве духовенство, реагуючи на освітні новації 1932 р., на Волинському єпархіальному зібранні 29–30 січня 1935 р. ініціювало проєкт створення православного богословського ліцею на Волині. Оскільки Волинська православна єпархія складалася із 689 парафій і була найбільшою у Польщі, гостро стояло питання підготовки священників. Послугуючись «Головними засадами реформи духовної середньої освіти» від 11 березня 1935 р., замість двох семінарій відкрили державний православний богословський ліцей (з трирічним навчанням) у Варшаві, а ідею створення Волинського богословського ліцею так і не втілили в життя. Православний ліцей у Варшаві розпочав роботу на початку 1938/39 н. р. з польською мовою навчання і лише дві години на тиждень заняття там проводили українською мовою, а Кременецька духовна семінарія від середини 1930-х рр. до 1939 р. здійснила останні випуски семінаристів³⁰.

У школах відчувалася нестача законовчителів, особливо сільських, адже саме парафіяльні священники викладали там релігію. Розпорядженням Волинського воєводського уряду від 21 січня 1930 р. урядовців гмін зобов'язали закладати до своїх бюджетів кошти на оплату транспорту для вчителів релігії, котрі доїжджали до декількох шкіл. У таких умовах священники проводили на тиждень 1–2 лекції, об'єднавши декілька класів в одну групу, без урахування віку й психологічних особливостей розвитку школярів, що впливало на якість засвоєння знань. Нестача вчителів «Закону Божого» простежувалася упродовж міжвоєнного періоду, адже право викладати у школі священники отримували від єпископа з огляду на їхню кваліфікацію і знання релігійної педагогіки. У сільських школах нерідко професійна підготовка вчителів релігії обмежувалася курсами псаломщиків. До того ж були випадки, коли керівництво школи або шкільний інспектор без погодження з єпископом (що суперечило законодавству) звільняли з роботи вчителя релігії, якщо останній не відповідав педагогічним критеріям³¹.

Якість навчання уроків релігії, окрім професійної підготовки законовчителів, залежала від наявності новітньої навчально-методичної літератури, адже на практиці використовували застарілі довоєнні книги. Перший навчальний посібник — «Методика Закону Божого» для початкової школи підготував волинський протоієрей Анастасій Абрамович, а редактором видання став видатний український історик Церкви, на той час директор Луцької української приватної гімназії, Іван Власовський. Волинська єпархія 1937 р. схвалила рукопис, який наступного року вийшов друком у Кременці. «Методика Закону Божого» вирізняється високим рівнем вимог до педагогічної праці тогочасного законовчителя. Посібник складався із двох змістових частин — теоретичної й практичної,

котрі сприяли розробці та реалізації методичних і дидактичних принципів у процесі викладання релігійного курсу³².

Серед прихильників православ'я найбільше було українців, росіян та чехів. Простежується і невеликий відсоток поляків, який мав тенденцію до зменшення. Щодо чехів, то, як ми зазначили вище, станом на 1921 р. у воєводстві проживало понад 25 тис. представників цієї меншини (1,8 % населення), які тут облаштовувалися з XIX ст. у місцях компактного проживання — колоніях або селах з українським населенням. На території воєводства у 1921 р. функціонувало 17 початкових шкіл із чеською мовою навчання. У воєводському центрі Луцьку в січні 1929 р. відкрили трикласну чеську школу, від 1934 р. вона — 7-річна початкова школа³³. В чеській громаді переважали православні, наприклад, у тому ж Луцьку (згідно з джерелом 1928 р.) серед 248 чехів православних значилося 157 осіб, римо-католиків — 67, інших християн — 24. Загалом у воєводстві православні чехи становили 71 %, католики — 21,5 %, євангелісти — 7,1 %³⁴.

Друга за чисельністю національна група населення — поляки, більшість яких дотримувалася історичних традицій і сповідувала римо-католицизм. Ця церква з відновленням незалежності Польщі отримала новий статус, а урядова політика в царині релігії передбачала розширення римо-католицьких парафій, створення закладів духовної освіти, а також поширення католицького релігійного світогляду в шкільництві. Зазначимо, що православні священники на шпальтах часопису «Церква і нарід» звертали увагу на добру забезпеченість учнів римо-католицького віросповідання початкової і середньої школи релігійною літературою, зокрема новітнім ілюстрованим підручником «Закону Божого» авторства Вацлава Калиновського, на противагу нестачі православної навчальної літератури у волинському шкільництві³⁵.

Активізував діяльність католицької церкви Адольф Шельонжек — єпископ римо-католицької дієцезії у Луцьку. Він сприяв відкриттю духовного закладу освіти — Луцької католицької семінарії³⁶, що здійснювала підготовку священників у римо-католицькі парафії, а також учителів релігії.

Професійні вимоги до римо-католицького духовенства окреслені у розпорядженні міністра релігійних віровизнань і народної освіти від 24 березня 1925 р. Згідно з цим документом, навчати релігії у шкільництві могли священники з вищою богословською освітою — випускники польського або іноземного університету, диплом якого визнавався в Польщі. До того ж, окрім освітнього фаху, вчитель повинен був отримати канонічний дозвіл від єпископа. Випускники богословських семінарій підтверджували свої знання релігійної педагогіки перед екзаменаційною комісією державного педагогічного інституту у Варшаві. Для тих, хто не відповідав повним критеріям, додатково пропонували механізм здобуття чи підтвердження освіти, інакше вони втрачали право на педагогічну діяльність у школах³⁷.

Наприкінці жовтня 1929 р. вийшла постанова міністра релігійних віровизнань і народної освіти щодо фахової підготовки вчителів релігії протестантського християнства — євангельсько-аугсбурзької (лютеранської) і євангельсько-реформатської конфесій. Працювати у загальноосвітніх школах, державних і приватних учительських семінаріях могли особи, що здобули освіту на факультеті євангельського богослов'я Варшавського університету чи отримали диплом закордонного університету, пройшли нострифікацію у польських державних університетах, а також підтвердили іспитом усні та письмові знання польської мови. Водночас дійсними визнавали дипломи інших теологічних євангельських факультетів, отримані до 1923 р., чи свідоцтва про викладання євангельської релігії, видані німецькими або польськими компетентними комісіями. Вчителями релігії могли працювати ті, хто до січня 1923 р. досягнув 40-річного віку, підтвердив 12-річний педагогічний стаж (з якого не менше ніж 5 років у загальноосвітніх школах або педагогічних семінаріях) і склав іспит на знання польської мови³⁸.

Такі умови ставилися головно до вчителів релігії у школах німецької національної меншини, більшість яких сповідували одну з течій протестантизму — євангельсько-лютеранську, хоча траплялись серед них католики і представники інших релігій. Структура лютеранської церкви на Волині сформувалася у другій половині XIX — на початку XX ст. і мало чим відрізнялася у наступні десятиліття. Осередками релігійного життя були культові споруди — молитовні будинки та кірхи, а роль духовного наставника у житті німецької спільноти відіграв пастор³⁹.

Станом на 1931 р. у Волинському воєводстві кількість німців збільшилася до 46 883 осіб, що становило близько 2,2 % від загальної кількості населення. Німецькі школи залишались у підпорядкуванні євангельсько-лютеранських консисторій і Волинського шкільного кураторіуму. Вчителями в німецьких школах були духовні особи — кантори, а головним завданням цих шкіл, з погляду духовенства, була підготовка дітей до конфірмації. Вчителі знайомили учнів з основними положеннями протестантського віровчення, закладали основи релігійного світогляду та національної

самосвідомості. Освітній процес у приватних канторських школах контролювали пастори. Згідно з польською офіційною статистикою, у 1928/29 н. р. на Волині діяло вже 30 державних початкових шкіл з німецькою мовою навчання і лише три приватні школи, тоді як пастор А. Кляйндіст у листі до кураторіуму зазначив функціонування до 1932 р. 81 приватної школи⁴⁰. Після конфлікту А. Кляйндіста з волинським воєводою А. Гауке-Новаком, наприкінці 1930-х років, розпочався процес ліквідації німецького шкільництва. Польська влада не сприяла в поновленні концесій пасторів на викладання у парафіяльних школах, а остаточно заборона відбулася у 1938–1939 рр.⁴¹ через полонізаційні заходи, спрямовані на асиміляцію національних меншин.

У Волинському воєводстві, згідно з другим переписом населення 1931 р., кількість євреїв становила 207,8 тис. осіб, тобто 10 % від усього населення. Найбільше євреїв проживало у Рівненському повіті — 37 713 осіб⁴², головню у Рівному або містечках, адже для проживання вони обирали міський простір. На теренах регіону функціонувала розгалужена мережа єврейських релігійних та світських шкіл, у яких навчання юдаїзму формувало стрижень освітнього процесу або навчальний предмет залежно від типу школи. Для прикладу, в Рівненській чотирикласній приватній релігійній школі «Єшибот» навчання загальноосвітніх предметів обмежувалося декількома годинами, тоді як основний навчальний цикл складали юдаїстичні предмети (Біблія, Талмуд, наука про Пророків). Після освітніх новацій 1932 р. школа перейшла на шестирічне навчання з офіційною назвою «Приватна початкова чоловіча 6-класна релігійна школа з гебрейською (*ivrit*) мовою навчання «*Jeszywas ejs Chaim*»». У 1938/39 н. р. в релігійній школі освіту здобувало 148 учнів, тижневе навантаження становило для учнів 1 класу — 35 год, а 6-го — 37 год, із яких на релігійні предмети відводилося в середньому 17–19 год, польську мову — 4–6 год, іврит — 3 год, а решта — на інші предмети⁴³. У світських школах товариства «Тарбут» (у перекладі з івritу — *культура*) мовою навчання був іврит, а педагогічні колективи формувалися лише з учителів-євреїв. Шкільний предмет «Мойсеева релігія» був обов'язковим серед переліку випускних іспитів. Учениця міжвоєнного періоду Хая Мусман про шкільні роки писала: «...вивчали і Танах (*Святе Письмо юдаїзму*), але особливого значення йому не надавали, гімназія була світською. Хасидизм у Рівному не прижився, ніхто ярмулок і пейсів не носив. Ортодоксами були лише літні люди. Кошеру також дотримувалися далеко не всі. Гімназисти приносили в клас шинку і ковбаси, які купували в чеських магазинах»⁴⁴.

Юдейською общиною керував рабин, якого затверджував міністр віросповідань та народної освіти. Він видавав дозвіл учителям на навчання релігії у шкільництві Волинського воєводства. Вчителями «Мойсеевої релігії» ставали євреї з дипломом філософського факультету (гуманітарні науки) польського університету, що склали іспит й отримали свідоцтво про викладання юдаїзму або мали попередній педагогічний досвід до січня 1923 року. Наявність педагогічної практики й складання іспиту за спрощеною процедурою до 1928/29 н. р. також давала право навчати релігії у шкільництві. Знання польської мови підтверджували лише ті особи, які не навчалися у польських закладах освіти. Вчителі релігії, котрі до кінця 1929 р. не виконали приписів польського закону, затвердженого міністром релігійних віровизнань і народної освіти К. Бартелем, втрачали право навчати релігії у шкільництві⁴⁵.

Висновки. Отже, впровадження у світських школах Волинського воєводства обов'язкового предмета — релігії сприяло формуванню теїстичного світогляду й морально-духовних цінностей учнів різних віросповідань. Польська держава спільно з церковно-релігійними інституціями контролювала навчальний контент, кваліфікаційні вимоги до посади вчителя релігії, його знання релігійної педагогіки, а також володіння польською мовою і повагою до її державності. Уроки релігії сприяли збереженню культурної ідентичності національних спільнот. Усупереч декларованій релігійній толерантності, наприкінці 1930-х у Волинському воєводстві відбуваються полонізаційні процеси щодо національних меншин через реорганізацію православних духовних закладів, ускладнення отримання дозволів викладацької праці та інші перепони у річизці політики асиміляції католицької Польщі.

¹ В. Доброчинська, О. Ленартович, *Православна освіта та релігійні практики у школах Волинського воєводства (1921–1939 рр.)* [Orthodox education and religious practices in schools of the Volyn Voivodeship (1921–1939 pp.)], in «Східноєвропейський історичний вісник», Дрогобич, Гельветика, 2025, вип. 35, с. 56.

² В. Podhorski, *Zagadnienia społeczeństwa i państwa polskiego na Wołyniu* [Issues of the Polish state and society in Volyn], Poznań, 1938, s. 136–137.

³ J. Kęsik, *Stryktura narodowościowa województwa Wołyńskiego w latach 1931–1939* [The national structure of the Volhynian voivodeship in 1931–1939], in «Premiany narodowościowa na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej 1931–1948», Toruń, 2004, s. 62, 67.

- ⁴ В. Добровичинська, О. Ленартович, *Православна освіта та релігійні практики у школах Волинського воєводства (1921–1939 рр.)*, s. 55–66.
- ⁵ М. Костюк, *Німецькі колонії на Волині (XIX — початок XX ст.)* [German colonies in Volyn (19th — early 20th centuries)], Тернопіль, Підручники та посібники, 2003, 384 с.
- ⁶ Ю. Крамар, *Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя* [Western Volyn 1921–1939: National, Cultural and Religious Life], Луцьк, Вежа-Друк, 2015, с. 404; Ю. Крамар, *Німецькомовне шкільництво у Західній Волині міжвоєнної доби* [German-language schooling in Western Volyn in the interwar period], in «Німці в історії Волині», Луцьк, ПВД, Твердиня, 2016, с. 219–227.
- ⁷ С. Шульга, *Освітньо-культурний простір чеської громади Волині (кінець XIX — 20–30-ті роки XX століття)* [The educational and cultural space of the Czech community in Volyn (late 19th — 1920s–1930s)], in «Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (XX — початок XXI століть)», Львів, 2018, кн. 1, с. 247–257.
- ⁸ J. Kęsik, *Stryktyra narodowościowa województwa Wołyńskiego w latach 1931–1939*, s. 53–92.
- ⁹ А. Шваб, Г. Малєончук, *Міжвоєнний Луцьк: суспільно-політичний, соціально-економічний, культурний розвиток (1919–1939)* [Interwar Lutsk: socio-political, socio-economic, and cultural development (1919–1939)], Луцьк, Терен, 222, с. 216.
- ¹⁰ І. Скакальська, *Освітня праця православних священиків на Волині у міжвоєнний період XX ст.* [Educational work of Orthodox priests in Volyn in the interwar period of the 20th century], in «Волинський Благовісник», Луцьк, 2015, № 3, с. 95–103.
- ¹¹ В. Данілічева, *Волинь (Рівненщина) мультиетнічна: історія національних меншин* [Volyn (Rivne region) is multiethnic: the history of national minorities], Рівне, видавець О. Зень, 2022, с. 456.
- ¹² М. Гуцуляк, *Про близьке здалека. Рівненська українська гімназія 1923–1939* [About what is near from afar: The Rivne Ukrainian Gymnasium 1923–1939], Ванкувер, 1976, 299 с.
- ¹³ Х. Мусман, *Місто моє розстріляне* [My City Under Fire], Рівне, Волин. обереги, 2019, с. 132.
- ¹⁴ В. Добровичинська, О. Ленартович, *Православна освіта та релігійні практики у школах Волинського воєводства (1921–1939 рр.)*, с. 56.
- ¹⁵ *Konstytucja 17 marca 1921 r.* [Constitution of March 17, 1921], Warszawa, 1921, s. 60, 62.
- ¹⁶ В. Добровичинська, *Рівненська українська гімназія (1923–1939 рр.): культурно-освітній феномен на тлі доби* [The Rivne Ukrainian Gymnasium (1923–1939): a cultural and educational phenomenon in the context of its era], Rivne, PP Diatlyk M., 2016, s. 24.
- ¹⁷ Державний архів Волинської області [State Archives of Volyn Region], ф. 454, оп. 2, *спр.* 706, арк. 3.
- ¹⁸ В. Данілічева, *Волинь (Рівненщина) мультиетнічна: історія національних меншин*, с. 279.
- ¹⁹ М. Гуцуляк, *Про близьке здалека. Рівненська українська гімназія 1923–1939*, с. 130.
- ²⁰ М. Гуцуляк, *Про близьке здалека. Рівненська українська гімназія 1923–1939*, с. 56.
- ²¹ Н. Шульгина-Іщук, *Про українську гімназію в Рівному на Волині* [About the Ukrainian Gymnasium in Rivne in Volyn], матеріали приватного архіву Дори Винницької і Марії Іщук-Варварів (США), надані В. Добровичинській, 2013 р.
- ²² *За неправне «навернення» на католицизм учителем учнів* [For the unlawful «conversion» of students to Catholicism by a teacher], in «Церква і нарід», 1937, № 3, с. 121.
- ²³ І. Скакальська, *Освітня праця православних священиків на Волині у міжвоєнний період*, с. 96–97.
- ²⁴ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 kwietnia 1935 r.* [Constitution of the Republic of Poland of 23 April 1935], Lwów, Warszawa, 1935, s. 163.
- ²⁵ А. Шваб, Г. Малєончук, *Міжвоєнний Луцьк: суспільно-політичний, соціально-економічний, культурний розвиток (1919–1939)*, с. 187.
- ²⁶ А.А. Катехизація і наука релігії в сучасних умовах (початок) [Catechesis and the study of religion in modern conditions (the beginning)], in «Церква і нарід», 1937, № 7, с. 236.
- ²⁷ *Підручник Закону Божого для семикласових початкових шкіл* [Textbook of the Law of God for seventh-grade elementary schools], Варшава, друкарня Синодальна, 1934, 82 с.
- ²⁸ *Ustawodawstwo szkolne i prawo nauczycielskie* [School legislation and teaching law], Lwów, Warszawa, Poznań, Samorząd szkolny, 1933, s. 172.
- ²⁹ *Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 15 marca 1929 r. w sprawie kwalifikacji zawodowych do nauczania religii prawosławnej w szkołach średnich ogólnokształcących i seminarjach nauczycielskich państwowych i prywatnych* [Regulation of the Minister of Religious Denominations and Public Education of March 15, 1929, on professional qualifications for teaching Orthodox religion in general secondary schools and state and private teacher training seminaries], in «Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej», 1929, № 43, s. 687–688.
- ³⁰ В. Добровичинська, О. Ленартович, *Православна освіта та релігійні практики у школах Волинського воєводства (1921–1939 рр.)*, с. 59.
- ³¹ А.А., *Катехизація і наука релігії в сучасних умовах (початок)*, с. 236–237.
- ³² А. Абрамович, *Методика Закону Божого. Виклади науки релігії в початковій школі* [Methodology of the Law of God. Teaching religious studies in primary school], 1938, Кременець, 148 с.
- ³³ С. Шульга, *Освітньо-культурний простір чеської громади Волині (кінець XIX — 20–30-ті роки XX століття)*, с. 252, 255.

- ³⁴ С. Макарчук, *Західна Волинь у 20-х — 30-х рр. XX ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї)* [Western Volyn in the 1920s and 1930s (ethno-social and political relations in the region)], in «Кременецький ліцей у контексті розвитку освіти, науки та культури на Волині в першій третині XX ст.», Тернопіль, ТЗОВ «Терно-граф», 2009, с. 59.
- ³⁵ А.А., *Катехизація і наука релігії в сучасних умовах (закінчення)* [Catechesis and the study of religion in modern conditions (the end)], in «Церква і нарід», 1937, № 9–10, с. 334.
- ³⁶ А. Шваб, Г. Малеончук, *Міжвоєнний Луцьк: суспільно-політичний, соціально-економічний, культурний розвиток (1919–1939)*, с. 176–179.
- ³⁷ *Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 24 marca 1925 r. w sprawie kwalifikacji zawodowych duchownych rzymsko-katolickich do nauczania religii w szkołach średnich ogólnokształcących i seminarjach nauczycielskich państwowych i prywatnych* [Regulation of the Minister of Religious Denominations and Public Education of 24 March 1925 on the professional qualifications of Roman Catholic clergy to teach religion in secondary schools and state and private teacher training seminaries], in «Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej», 1929, № 36, s. 333–334.
- ³⁸ *Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 23 października 1929 r. w sprawie kwalifikacji zawodowych do nauczania religii wyznań: ewangelicko-augsburskiego oraz ewangelicko-reformowanego (Konsystorz Warszawski) w szkołach średnich ogólnokształcących i seminarjach nauczycielskich państwowych i prywatnych* [Regulation of the Minister of Religious Denominations and Public Education of 23 October 1929 on professional qualifications for teaching religion of the Evangelical-Augsburg and Evangelical-Reformed denominations (Warsaw Consistory) in general secondary schools and state and private teacher training seminaries], in «Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej», 1929, № 81, s. 1229–1231.
- ³⁹ *Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 16 listopada 1926 r. w sprawie kwalifikacji zawodowych do nauczania religii mojżeszowej w szkołach średnich ogólnokształcących i seminarjach nauczycielskich państwowych i prywatnych* [Regulation of the Minister of Religious Denominations and Public Education of November 16, 1926, on the professional qualifications for teaching the Jewish Religion in general secondary schools and state and private teacher seminaries] in «Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej», 1929, № 124, s. 1456–1457.
- ³⁹ М. Костюк, *Німецькі колонії на Волині (XIX — початок XX ст.)*, с. 242–243.
- ⁴⁰ Ю. Крамар, *Німецькомовне шкільництво у Західній Волині міжвоєнної доби*, с. 220, 222; *Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя*, с. 222, 225.
- ⁴¹ А. Шваб, Г. Малеончук, *Міжвоєнний Луцьк: суспільно-політичний, соціально-економічний, культурний розвиток (1919–1939)*, с. 53–54.
- ⁴² J. Kęsik, *Stryktyra narodowościowa województwa Wołyńskiego w latach 1931–1939*, s. 70.
- ⁴³ Державний архів Волинської області [State Archives of Volyn Region], ф. 454, оп. 2, спр. 573, арк. 20, 23, 93 зв. 94.
- ⁴⁴ Х. Мусман, *Місто моє розстріляне*, с. 61, 72–73.
- ⁴⁵ *Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 16 listopada 1926 r. w sprawie kwalifikacji zawodowych do nauczania religii mojżeszowej w szkołach średnich ogólnokształcących i seminarjach nauczycielskich państwowych i prywatnych*, s. 1456–1457.

References

1. А.А., *Katekhyzatsiia i nauka religii v suchasnykh umovakh (pochatok)* [Catechesis and the study of religion in modern conditions (the beginning)], in «Tserkva i narid», 1937, № 7, s. 236–238.
2. А.А., *Katekhyzatsiia i nauka religii v suchasnykh umovakh (zakinchennia)* [Catechesis and the study of religion in modern conditions (the end)] in «Tserkva i narid», 1937, № 9–10, s. 333–338.
3. Abramovych A., *Metodyka Zakonu Bozhoho. Vyklady nauky religii v pochatkovii shkoli* [Methodology of the Law of God. Teaching religious studies in primary school], 1938, Kremianets, 148 s.
4. Danilicheva V., *Volyn (Rivnenshchyna) multyethnicna: istoriia natsionalnykh menshyn* [Volyn (Rivne region) is multiethnic: the history of national minorities], Rivne, vydavets O. Zen, 2022, 456 s.
5. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti [State Archives of Volyn Region], f. 454, op. 2, spr. 573, 98 ark.
6. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti [State Archives of Volyn Region], f. 454, op. 2, spr. 706, 38 ark.
7. Dobrochynska V., *Rivnenska ukrainska himnaziia (1923–1939 rr.): kulturno-osvitnii fenomen na tli doby* [The Rivne Ukrainian Gymnasium (1923–1939): a cultural and educational phenomenon in the context of its era], Rivne, PP Diatlyk M., 2016, 224 s.
8. Dobrochynska V., Lenartovych O., *Pravoslavna osvita ta relihiini praktyky u shkolakh volynskoho voievodstva (1921–1939 rr.)* [Orthodox education and religious practices in schools of the Volyn Voivodeship (1921–1939 pp.)], in «Skhidnoievopeiskyi istorychnyi visnyk», Drohobych, Helvetyka, 2025, vyp. 35, s. 55–66.
9. Hutsuliak M., *Pro blizke zdaleka. Rivenska ukrainska himnaziia 1923–1939* [About what is near from afar: The Rivne Ukrainian Gymnasium 1923–1939], Vankuver, 1976, 299 s.
10. Kęsik J., *Stryktyra narodowościowa województwa Wołyńskiego w latach 1931–1939* [The national structure of the Volhynian voivodeship in 1931–1939], in «Premiany narodowościowa na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej 1931–1948», Toryń, 2004, s. 53–92.
11. Konstytucja 17 marca 1921 r. [Constitution of March 17, 1921], Warszawa, 1921, 70 s.
12. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 kwietnia 1935 r. [Constitution of the Republic of Poland of 23 April 1935], Lwów, Warszawa, 1935, 188 s.

13. Kostiuk M., Nimetski kolonii na Volyni (XIX — pochatok XX st.) [German colonies in Volyn (19th — early 20th centuries)], Ternopil, Pidruchnyky ta posibnyky, 2003, 384 s.
14. Kramar Yu., Nimetskomovne shkilnytstvo u Zakhidnii Volyni mizhvoiennoi doby [German-language schooling in Western Volyn in the interwar period], in «Nimtsi v istorii Volyni», Lutsk, PVD, Tverdynia, 2016, s. 219–227.
15. Kramar Yu., Zakhidna Volyn 1921–1939 rr.: natsionalno-kulturne ta relihiine zhyttia [Western Volyn 1921–1939: National, Cultural and Religious Life], Lutsk, Vezha-Druk, 2015, 404 s.
16. Makarchuk S., Zakhidna Volyn u 20-kh — 30-kh rr. XX st. (etnosotsialni ta politychni vidnosyny v krai) [Western Volyn in the 1920s and 1930s (ethno-social and political relations in the region)] in «Kremenetskyi litsei u konteksti rozvytku osvity, nauky ta kultury na Volyni v pershii tretyni XX st.», Ternopil, TzOV «Terno-hraf», 2009, s. 53–66.
17. Musman Kh., Misto moie rozstriliane [My City Under Fire], Rivne, Volyn. oberehy, 2019, 132 s.
18. Pidruchnyk Zakona Bozhoho dla semyklasovykh pochatkovykh shkil [Textbook of the Law of God for seventh-grade elementary schools], Warszawa, drukarnia Synodalna, 1934, 82 s.
19. Podhorski B., Zagadnienia społeczeństwa i państwa polskiego na Wołyniu [Issues of the Polish state and society in Volyn], Poznań, 1938, 160 s.
20. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 24 marca 1925 r. w sprawie kwalifikacji zawodowych duchownych rzymsko-katolickich do nauczania religii w szkołach średnich ogólnokształcących i seminarjach nauczycielskich państwowych i prywatnych [Regulation of the Minister of Religious Denominations and Public Education of 24 March 1925 on the professional qualifications of Roman Catholic clergy to teach religion in secondary schools and state and private teacher training seminaries], in «Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej», 1929, № 36, s. 333–334.
21. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 16 listopada 1926 r. w sprawie kwalifikacji zawodowych do nauczania religii mojżeszowej w szkołach średnich ogólnokształcących i seminarjach nauczycielskich państwowych i prywatnych [Regulation of the Minister of Religious Denominations and Public Education of November 16, 1926, on the professional qualifications for teaching the Jewish Religion in general secondary schools and state and private teacher seminaries], in «Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej», 1929, № 124, s. 1456–1457.
22. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 15 marca 1929 r. w sprawie kwalifikacji zawodowych do nauczania religii prawosławnej w szkołach średnich ogólnokształcących i seminarjach nauczycielskich państwowych i prywatnych [Regulation of the Minister of Religious Denominations and Public Education of March 15, 1929, on professional qualifications for teaching Orthodox religion in general secondary schools and state and private teacher training seminaries], in «Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej», 1929, № 43, s. 687–688.
23. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 23 października 1929 r. w sprawie kwalifikacji zawodowych do nauczania religii wyznań: ewangelicko-augsburskiego oraz ewangelicko-reformowanego (Konsystorz Warszawski) w szkołach średnich ogólnokształcących i seminarjach nauczycielskich państwowych i prywatnych [Regulation of the Minister of Religious Denominations and Public Education of 23 October 1929 on professional qualifications for teaching religion of the Evangelical-Augsburg and Evangelical-Reformed denominations (Warsaw Consistory) in general secondary schools and state and private teacher training seminaries], in «Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej», 1929, № 81, s. 1229–1231.
24. Shvab A., Maleonchuk H., Mizhvoiennyi Lutsk: suspilno-politychnyi, sotsialno-ekonomichnyi, kulturnyi rozvytok (1919–1939) [Interwar Lutsk: socio-political, socio-economic, and cultural development (1919–1939) Lutsk, Teren, 222, 216 s.
25. Shulha S., Osvitno-kulturnyi prostir cheskoj hromady Volyni (kinets XIX — 20–30-ti roky XX stolittia) [The educational and cultural space of the Czech community in Volyn (late 19th — 1920s–1930s)], in «Osvita natsionalnykh menshyn v Ukraini: istorychni tradytsii, pravovi zasady, suchasni vyklyky (XIX — pochatok XX stolit)», Lviv, 2018, kn. 1, s. 247–257.
26. Shulhyna-Ishchuk N., Pro ukrainsku himnaziuu v Rivnomu na Volyni [About the Ukrainian Gymnasium in Rivne in Volyn], materialy pryvatnoho arkhivu Dory Vynnytskoi i Marii Ishchuk-Varvariv (SShA), nadani V. Dobrochynskii, 2013 r.
27. Skakalska I., Osvitianska pratsia pravoslavnykh sviashchenykyv na Volyni u mizhvoiennyi period XX st. [Educational work of Orthodox priests in Volyn in the interwar period of the 20th century], in «Volynskyi Blahovisnyk», Lutsk, 2015, № 3, s. 95–103.
28. Ustawodawstwo szkolne i prawo nauczycielskie [School legislation and teaching law], Lwów, Warszawa, Poznań, Samorząd szkolny, 1933, 355 s.
29. Za nepravne «navernennia» na katolytyzm uchytelem uchniv [For the unlawful «conversion» of students to Catholicism by a teacher], in «Tserkva i narid», 1937, № 3, s. 121.